

УДК 347.921.8

ФОРМИ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Віталій ЗАБОТІН,

аспірант кафедри цивільного процесу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

SUMMARY

The article deals with the theoretical approaches to the understanding a concept “form of legal aid” in the various areas of law, including of the civil procedural law. Based on the above mentioned, the definition “form of legal aid” in the civil proceedings and singled out two forms of provision, including “basic” and “subventsiynu”.

Key words: legal aid, legal assistance, form of legal aid, right to legal aid, civil procedure.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто теоретичні підходи до розуміння поняття «форма надання правової допомоги» в різних галузях права, включаючи й цивільне процесуальне право. Виходячи з наведеного, сформовано дефініцію «форма надання правової допомоги» в цивільному судочинстві та виокремлено дві форми її надання, зокрема «основну» та «субвенційну».

Ключові слова: правова допомога, юридична допомога, форма надання правової допомоги, право на правову допомогу, цивільний процес.

Постановка проблеми. Ефективний захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод і законних інтересів у порядку цивільного судочинства передусім залежить від змоги фізичних і юридичних осіб реалізувати свої процесуальні права. Однак сьогодні не кожен має таку можливість, що зумовлюється різними обставинами й, у свою чергу, наявністю різних перешкод під час звернення до суду. Водночас право на доступ до правосуддя, як відомо, ґрунтується на прецедентній практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як один зі складових елементів права на справедливий судовий розгляд, закріпленого в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, й має забезпечуватися країнами, що її ратифікували.

ЄСПЛ у своїх рішеннях виходить із того, що одним із засобів, який функціонує задля подолання окремих перешкод у доступі до правосуддя, є система надання правової допомоги. Водночас її запровадження визнаватиметься ефективним лише за умови належного функціонування, яке серед іншого залежить від наявності дієвих механізмів надання вказаної допомоги за різних правових обставин. У зв'язку з цим постає питання щодо форм надання правової допомоги в цивільному судочинстві. Пошук відповідей на нього активізується через відсутність серед науковців єдиного погляду стосовно того, як саме може надаватися правова допомога.

Актуальність теми. Проблеми форм надання правової допомоги в цивільному судочинстві розглядалися М.І. Балюком, С.С. Бичковою, С.В. Васильєвим, А.В. Губською, К.В. Гусаровим, Д.В. Дрейзіною, В.В. Заборовським, Д.Д. Луспенником, О.В. Київцев, В.В. Комаровим, Г.О. Світличною, Н.Ю. Сакарою, В.І. Тertiшніковим, Ю.Ю. Рябченко, С.Я. Фурсою та іншими. Проте натепер відсутні ґрунтовні дослідження із цього питання, хоча з-поміж всього масиву літератури варто виділити працю Н.Ю. Сакари [1], що містить серйозний науковий доробок, який, тим не менше, потребує подальшого доопрацювання.

Отже, **мета статті** – визначити поняття «форма надання правової допомоги» й з'ясувати, які з них можуть використовуватися під час відправлення правосуддя в цивільних справах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У юридичній літературі існує багато публікацій, у яких

певним чином робиться спроба вирішити проблему, пов'язану з визначенням форм надання правової допомоги в цивільному судочинстві, проте єдиної позиції з приводу сутності цього правового явища поки що не вироблено.

Так, одна група вчених ототожнює форми надання правової допомоги з інститутами, що забезпечують реалізацію вказаної допомоги в цивільному процесі, однак при цьому їх кількість визначається по-різному. Наприклад, В.І. Тertiшніков уважає, що наведеними формами є інститути, закріплені в ст. ст. 38, 45, 56 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, а саме: судове представництво, участь у процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та законні інтереси інших осіб, і надання правової допомоги фахівцем у галузі права [2, с. 88]. У свою чергу, Г.О. Світлична зважає наведені форми, виключаючи з них участь у цивільному процесі суб'єктів, визначених у ст. 45 ЦПК України, оскільки їхня процесуальна діяльність не належить до вказаної допомоги (тобто правових послуг) через те, що має публічно-правовий характер. Причому вона не заперечує, що змістові складові вказаної діяльності в суді мають певні типові ознаки, притаманні реалізації правової допомоги [3, с. 354–356]. Більшість науковців (С.В. Васильєв [4, с. 67–72], Д.Д. Луспенник [5, с. 109–110] та інші) виділяють лише цивільне процесуальне представництво як процесуальну форму надання правової допомоги, оскільки метою представництва є надання професійної допомоги особам, залученим до розгляду справи, і сприяння їм у реалізації конституційного права на судовий захист.

Убачається, що суттєвим недоліком зазначеного вище підходу є невизначеність щодо категорії «форма надання правової допомоги» і, як наслідок, уподібнення її з інститутами надання правової допомоги. Однак, виходячи із загального розуміння категорій «форма» (зовнішнє вираження, тип, будова, спосіб організації чого-небудь [6, с. 1328]) та «інститут» (сукупність правових норм у якій-небудь галузі суспільних відносин [7]), їх не можна ототожнювати, оскільки вони співвідносяться, умовно кажучи, як загальне й одиничне. Іншими словами, форма має більш універсальний (абстрактний) характер і гранично широкий обсяг, а інститут – це конкретний, правовий феномен, який виражається в нормативно-правових актах.

Водночас не варто виключати їх взаємозв'язок і взаємодію, адже, наприклад, у загальній теорії держави і права подібна проблема досліджується в контексті співвідношення форма права та джерела права, де інститути розглядаються як складовий елемент структури права [8, с. 179–181].

Прихильники другого погляду форми надання правової допомоги визначають через форми участі органів та осіб, визначених у ст. 45 ЦПК України. Так, наприклад, на думку С.С. Бичкової, метою участі в процесі суб'єктів, закріплених у ст. 45 ЦПК України, є надання правової допомоги та сприяння особі в судовому захисті, що здійснюється у трьох формах (звернення з позовними заявами (заявами), представництво й подання висновку) [9, с. 84–85, 265, 268, 314].

На наше переконання, ця точка зору є спірною, оскільки в науці цивільного процесуального права форми участі органів та осіб, яким законом надано право захищати прав, свободи та інтереси інших осіб, розглядаються як можливості впливу їхньої діяльності на розвиток цивільного судочинства [10, с. 325], інакше кажучи, на його виникнення (виступання позовної заяви, заяви), функціонування (безпосередню участь у судовому розгляді справи та вступ у вже розпочатий іншими особами судовий процес у цивільній справі) та продовження (подання апеляційної, касаційної скарги тощо). У свою чергу, форми надання правової допомоги лише визначають, як саме може надаватися така допомога, при цьому не впливаючи на хід процесу.

Прихильники третього підходу не розмежовують форми надання правової допомоги й види [11, с. 186–188], ставлячи знак рівності між ними та зараховуючи до останніх, з-поміж інших, також і медіацію (тобто правову допомогу, яка спрямована на досягнення компромісу законних інтересів і вимог щонайменше двох осіб задля припинення спору між ними). При цьому така позиція ніяким чином не обґрунтовується. На нашу думку, із цим важко погодитися. Так, вид, як правило, зводиться до різновиду якого-небудь предмета, явища, процесу тощо, що виокремлюється залежно від певної спільної ознаки [12, с. 68; 13, с. 92]. Тобто вбачається, що види правової допомоги потрібно характеризувати як певні правові явища, щодо яких відбувся поділ на підставі спільної для них риси, яка, у свою чергу, входить до поняття «правова допомога», з якого ці явища виділяють, тоді як форма в загальному розумінні стосується зовнішнього вираження (способу організації та здійснення) певного предмета чи явища [12, с. 490; 13, с. 1328; 14]. З наведеного випливає, що види безпосередньо входять до змісту поняття «правова допомога», а форми характеризують зовнішнє вираження цього поняття загалом. Інакше кажучи, форма й вид взаємопов'язані, наприклад, один вид правової допомоги може надаватися в різних формах, водночас у рамках певної форми можуть здійснюватися декілька видів такої допомоги.

Що стосується медіації, то її не варто зараховувати до форм надання вказаної допомоги в цивільному судочинстві, оскільки методологічно правильніше розглядати її в контексті альтернативних способів вирішення цивільних справ [15, с. 214–218], що зумовлено історичним поглядом на цю проблему в рамках так званої «третьої хвилі» руху «Доступ до правосуддя», де акцент робився на процедури неформального розгляду справи [16, с. 49–55]. Медіацію більш логічно порівнювати із судовим розглядом справи [17, с. 358; 4, с. 331–332]. Із наведеного випливає, що остання спрямована на врегулювання спору, тобто є формою розв'язання спірних питань [18, с. 65], тоді як правова допомога зводиться виключно до сприяння через правові засоби чи юридичну діяльність інших осіб у судовому захисті порушеного, невизнаного чи оспорюваного

права, свободи та законного інтересу реалізації цивільних процесуальних прав і виконанню цивільних процесуальних обов'язків [19, с. 44]. Отже, за допомогою медіації має усуватися конфліктна ситуація, а правова допомога безпосередньо не ліквідує спір, вона лише полегшує особі участь у його врегулюванні.

Розмаїття поглядів на форму надання правової допомоги можна пояснити відсутністю сталого визначення наведеної категорії. У науковій літературі під формою юридичної (фактично розуміється правової) допомоги розуміється спосіб внутрішньої організації змісту юридичної допомоги. Вона відображає певним чином організований і самодостатній вид діяльності суб'єкта надання стосовно здійснення вказаної допомоги, а також характеризується специфікою завдань, особливостями предмета і змісту діяльності суб'єкта, уповноваженого її реалізувати (дій, засобів, методів, технологій їх учинення) [20, с. 143]. Проте, на нашу думку, це визначення потребує певного уточнення, адже стосується лише впорядкування внутрішніх елементів змісту наведеної допомоги, залишаючи поза увагою спосіб здійснення юридичної (правової) допомоги на практиці, оскільки категорія «форма», як було зазначено вище, передусім розуміється як спосіб організації та здійснення чого-небудь [12, с. 490; 13, с. 1328; 14]. Така дефініція ігнорує зовнішнє вираження вказаної допомоги. Крім того, потрібно враховувати тісний взаємозв'язок форм надання правової допомоги й нормативних положень та інститутів, у яких вона реалізовується в цивільному судочинстві, бо останні є передумовами надання й можливості користування правовою допомогою.

На нашу думку, під «формою надання правової допомоги» в цивільному судочинстві потрібно розуміти закріплені у нормах цивільного процесуального законодавства спосіб організації та здійснення правової допомоги. Звідси напрашується ще один висновок, що різні види правової допомоги можуть надаватися в рамках однієї з її форм, оскільки види входять до змісту правової допомоги, а форми її надання є способами не тільки організації, а й здійснення на практиці змісту такої допомоги.

У науковій літературі існують спроби, не зосереджуючи увагу на визначенні поняття «форма надання правової допомоги», провести їх класифікацію.

Так, деякі вчені, виходячи з норм, що регулюють діяльність адвоката, пов'язану з наданням юридичної допомоги, виділяють процесуальну (закріплюється в нормах ЦПК України) та непроцесуальну (врегулюється положеннями інших джерел права) форми. Як наголошує В.В. Заборовський, процесуальна форма надання правової допомоги включає в себе всю сукупність процесуальних дій, які дозволені процесуальним законодавством, а непроцесуальна форма, у свою чергу, має допоміжний щодо процесуальної, тобто може передувати чи супроводжувати її [21, с. 363–364].

На наше переконання, наведений вище погляд відображає звужене уявлення про форми надання правової допомоги, оскільки увага зосереджена виключно на діяльності адвоката як суб'єкта, уповноваженого надавати таку допомогу, без урахування можливості її надання іншими суб'єктами [22]. Крім того, вказане вище не дає змоги повною мірою навіть розкрити особливості інституту судового представництва в цивільному судочинстві. Так, у науці цивільного процесуального права доведено, що судовий представник виконує подвійну функцію, зокрема правозаступництва і процесуального представництва [23, с. 157], тобто його діяльність не зводиться суто до вчинення процесуальних дій. Іншими словами, якщо зайняти вказану спірну позицію, то з діяльності представника-адвоката випадає юридичне консультування (функція право-

заступництва), що може безпосередньо здійснюватися під час розгляду та вирішення цивільних справ. Більше того, в рамках цього підходу не враховуються інші дії, які стосуються суто процесуальних інститутів надання правової допомоги в цивільному судочинстві, зокрема можливості отримати відстрочку чи розстрочку в сплаті судових витрат, зменшення розміру чи звільнення від їх сплати.

Інші науковці вважають, що виділення форм надання правової допомоги в цивільному судочинстві має відбуватися з урахуванням суб'єктного кола уповноважених осіб, мети й функцій інститутів, які сприяють здійсненню правової допомоги в цивільному судочинстві, та ролі суду. Наприклад, Н.Ю. Сакара, керуючись вищезазначеним, до них зараховує таке: надання консультацій, роз'яснень і порад з усіх правових питань; складання процесуальних документів від імені особи, якій надається правова допомога; звернення з позовними заявами або заявами від імені особи, якій вона надається, до суду; вчинення, як правило, на будь-якій стадії цивільного процесу від її імені окремих або всіх процесуальних дій, окрім укладення мирової угоди (для деяких інститутів); надання відстрочки чи розстрочки в сплаті судових витрат, зменшення розміру чи звільнення від їх сплати [1, с. 315–333] (далі – пільги).

На нашу думку, цей підхід, з одного боку, вартий уваги, оскільки позитивним моментом є те, що форми й інститути надання правової допомоги розглядаються не як тотожні явища, хоча й не заперечується їх взаємопов'язаність, з іншого боку, його недоліком можна визнати перелік форм надання правової допомоги, адже майже всі вищепераховані форми надання останньої, окрім можливості отримати пільги, стосуються вчинення окремих процесуальних дій, які, у свою чергу, включаються до змісту правової допомоги як її елементи. Іншими словами, надання консультацій, роз'яснень і порад з усіх правових питань, складання процесуальних документів тощо є процесуальними діями, а не формами надання правової допомоги в цивільному судочинстві.

Деякі вчені форми кваліфікованої юридичної допомоги, залежно від характеру надання такої допомоги, ділять на юридичну допомогу в усній формі, в письмовій і представництво [24, с. 8–9, 15]. Така точка зору видається логічною, хоча й потребує уточнення. Так, виходячи з того, що категорія «форма» передусім розуміється як спосіб організації та здійснення чого-небудь [12, с. 490; 13, с. 1328; 14], і враховуючи правила формальної логіки, в основі класифікації повинна лежати найістотніша ознака певного правового явища [25, с. 59], в нашому випадку це має бути спосіб. Звідси випливає, що критерієм поділу форм не може виступати характер надання вказаної допомоги. У зв'язку з цим та беручи до уваги те, що поняття «кваліфікована юридична допомога» входить до змісту «правової допомоги» [26, с. 39–40], варто погодитися з думкою Ю.Т. Шрамко, що форми надання правової допомоги необхідно класифікувати на підставі такої ознаки, як спосіб її здійснення [27, с. 8]. Отже, представництво не може визнаватися формою надання правової допомоги через те, що це інститут права.

До того ж підлягає критиці й погляд Ю.Т. Шрамко, яка до переліку форм надання вказаної допомоги зараховує представництво, документальну та консультативну форми, оскільки для цивільного судочинства характерною є наявність функціонування принципів усності й писемності, які мають істотне значення для змагальної форми цивільного процесу. Вони, по-перше, як принципи цивільного процесу, виступаючи беззаперечними вимогами до діяльності не тільки суду, а й усіх інших учасників цивільного судочинства, визначають властивості доступності правосуддя, зокрема порядок його відправлення; по-друге, передбачають,

що будь-які процесуальні дії під час відправлення правосуддя в цивільних справах повинні набувати усної форми або письмової форми [10, с. 206–207]. Звідси випливає, що реалізація правової допомоги загалом як інституту цивільного судочинства в будь-якому разі підпадає під дію його принципів, зокрема усності й писемності, тому поділ форм надання вказаної допомоги залежно від її зовнішнього вираження має відбуватися у двох формах: усній і письмовій.

Усна форма надання правової допомоги в цивільному судочинстві є способом її надання, тобто інструментом, за допомогою якого правова допомога знаходить своє зовнішнє відображення, об'єктивізацію. До того ж це пов'язано з дією принципу усності цивільного процесу. Наприклад, вказана допомога у вигляді юридичного консультування може надаватися словесно у випадках, коли в цивільному процесі поряд зі стороною, заявником, заінтересованою особою чи третьою особою бере участь представник, суб'єкт, визначений у ст. 45 ЦПК України, або особа, яка є фахівцем у галузі права й за законом має на це право (ст. 56 ЦПК України), а також якщо суд вчиняє дії щодо роз'яснення прав та обов'язків особам, які беруть участь у розгляді справи (ст. ст. 10 і 167 ЦПК України). Водночас безпосередній аналіз положень ЦПК України дає змогу стверджувати, що, окрім вищевказаної діяльності суду, питання юридичного консультування майже не регулюється нормативними приписами цього Кодексу. При цьому вбачається, що юридичне консультування також може надаватися в письмовій формі. У зв'язку з цим вважаємо сумнівним погляд Ю.Т. Шрамко стосовно виділення консультативної форми надання правової допомоги як рівнопорядкової з документальною формою. Юридичне консультування як усне, так і письмове, відображає співвідношення змісту й форми правової допомоги.

До інших форм надання правової допомоги в цивільному судочинстві, що логічно випливає з вищезазначеного, потрібно зарахувати письмову форму, оскільки остання, так само як й усна, є способом, інструментом відображення правової допомоги, але її головною специфікою, що й відрізняє її від усної форми, є те, що вона завжди має документально виражений підсумок уже вчинених дій, що зумовлено дією принципу писемності. Якщо краще придивитися до цивільного судочинства, дійсно, можна погодитися з В.В. Комаровим, що воно наскрізь пронизане необхідністю складання процесуальних документів різного характеру [28, с. 18] (від самого початку складення (подання) позовної заяви (заяви) до «завершення» шляхом написання заяви про відкриття виконавчого провадження (ч. 2 ст. 368 ЦПК України)). Отже, як бачимо, правова допомога в складанні процесуальних документів завжди надається в письмовій формі.

Водночас призначення правової допомоги у вигляді складання юридичних (процесуальних) документів має підсумовуюче значення для деяких інших виявів вказаної допомоги, зокрема стосовно юридичного консультування, а також є правовим засобом об'єктивізації юридичних, у тому числі й процесуальних, дій суб'єктів, які надають правову допомогу, з-поміж інших через інститут судового представництва. Отже, складання юридичних (процесуальних) документів у рамках письмової форми надання правової допомоги є її обов'язковим елементом і функціонує разом з іншими виявами правової допомоги в цивільному судочинстві. У зв'язку з наведеним не можна погодитися з Ю.Т. Шрамко щодо існування документальної форми надання правової допомоги.

Заслужує на увагу точка зору Н.Ю. Сакари, яка самостійною формою надання правової допомоги визначає можливість отримати пільги в сплаті судових витрат.

Видається, що надання вказаних пільг можна вважати виключною формою надання вказаної допомоги в цивільному судочинстві, оскільки доктринально їх виокремлення пов'язано з рухом «Доступ до правосуддя», який виник з метою забезпечити безперешкодну можливість кожному, незалежно від його майнового становища, звернутися до суду. Варто відмітити, що ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці займає аналогічну позицію [19, с. 44]. Крім того, тотожний підхід можна спостерігати й у законодавстві інших країн, де, як правило, учасникам судового розгляду забезпечується можливість отримати певне полегшення в несенні судових витрат, зокрема в цивільному судочинстві Німеччини передбачено право особи на правову допомогу у формі звільнення від сплати судових витрат [29, с. 42–48].

Убачається, що виділення вказаних пільг в окрему форму надання правової допомоги пов'язано не лише з виключною роллю суду у вирішенні цього питання, а передусім стосується їх майнового характеру. Інакше кажучи, особа отримує правову допомогу у формі пільг лише у винятковому випадку, коли в неї недостатньої коштів для звернення до суду. По суті, можливість отримати пільги є допоміжною формою надання правової допомоги, оскільки суд надає її не кожному. Отже, можливість отримати відстрочку чи розстрочку в сплаті судових витрат, зменшення розміру чи звільнення від їх сплати варто охарактеризувати як «субвенційна» форма надання правової допомоги в цивільному судочинстві.

Водночас для логічності класифікації складно поряд із «субвенційною» формою надання правової допомоги ставити інші її форми, зокрема усну та письмову, оскільки вказані форми не є однопорядковими правовими явищами. Тому, на нашу думку, під час класифікації форм надання правової допомоги потрібно обрати такий критерій, як частота її надання, тобто залежно від того, чи може вона надаватися в усіх випадках, необхідно виділяти також «основну» форму, яка ділиться на усну й письмову. Це пов'язано з тим, що, по-перше, процесуальні дії, які становлять зміст правової допомоги, можуть здійснюватися протягом усього судового розгляду й у будь-якій цивільній справі; по-друге, правова допомога під час вирішення останніх може здійснюватися одночасно як в усній, так і в письмовій формах. Наприклад, коли під час судового розгляду цивільної справи одночасно беруть участь й особа, яка отримує правову допомогу, – позивач, і суб'єкт, який надає таку допомогу, – представник, де в судовому засіданні представник, консультуючи та погоджуючи свої процесуальні дії з позивачем, вербально заявляє певне клопотання, внаслідок чого такі дії набувають документального, письмового вираження.

У зв'язку з наведеним видається доцільним запровадити в національне цивільне судочинство аналогічну форму надання правової допомоги, яку варто охарактеризувати як «основна», що складатиметься з усної та письмової форм у їх взаємодії.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можемо зробити висновок, що під формою надання правової допомоги в цивільному судочинстві потрібно розуміти закріпленій у нормах цивільного процесуального законодавства спосіб організації та здійснення правової допомоги. При цьому надання правової допомоги залежно від частоти її надання ділиться на «основну» й «субвенційну» форми. Основна, у свою чергу, об'єднує дві форми – усну та письмову.

Список використаної літератури:

1. Сакара Н.Ю. Правова допомога у цивільному судочинстві / Н.Ю. Сакара // Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : [монографія] / за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – С. 310–343.

2. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / В.І. Тертишніков. – 5-е вид., перероб. та доп. – Х. : ФІНН, 2010. – 632 с.

3. Світлична Г.О. Процесуальна форма надання правової допомоги у цивільному судочинстві / Г.О. Світлична // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О.А. Пушкіна, 30 трав. 2015 р. – Х. : Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2015. – С. 353–357.

4. Васильєв С.В. Цивільний процес України : [навчальний посібник] / С.В. Васильєв. – К. : Центр учб. л-ри, 2013. – 344 с.

5. Балюк М.І. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях): Коментарії, рекомендації, пропозиції / М.І. Балюк, Д.Д. Луспенник. – Х. : Харків юрид., 2008. – 708 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

7. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/institut>.

8. Загальна теорія держави і права : [підручник] / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

9. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : [монографія] / С.С. Бичкова. – К. : Атіка, 2011. – 420 с.

10. Курс цивільного процесу : [підручник] / за ред. В.В. Комарова ; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2011. – 1352 с.

11. Цивільний процес України : [підручник] / за ред. М.М. Ясинка. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 744 с.

12. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 570 с.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

14. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/forma>.

15. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : [монографія] / О.С. Ткачук. – Х. : Право, 2016. – 600 с.

16. Cappelletti M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – 1023 p.

17. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Медіація: проблеми та перспективи застосування в Україні / Н.Л. Бондаренко-Зелінська // Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, Лабораторія з проблем адаптації цивільного законодавства України до стандартів ЄС, Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. – С. 358–362.

18. Медиация. Новый поход к разрешению конфликтов (Дайджест) / Ю.Б. Нечаева, А.Н. Селищева. – Пермь : ООО «Ресурс», 2009. – 120 с.

19. Заботін В.В. Соціально-правові та доктринальні витоки права на правову допомогу у цивільному судочинстві / В.В. Заботін // Право і суспільство. – 2016. – № 2. – Ч. 2. – С. 39–46.

20. Панченко В.Ю. Юридическая помощь (вопросы общей теории) : [монографія] / В.Ю. Панченко. – Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2011. – 279 с.

21. Заборовський В.В. Правова природа процесуальної та непроцесуальної форми діяльності адвоката щодо надання правової допомоги / В.В. Заборовський // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 1. – С. 362–366.

22. Справа за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 КПК України, ст. ст. 268, 271 КпАП України (справа про право вільного вибору захисника) : Рішення Конституційного Суду України від 16.11.2000 № 13-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9361>.
23. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / М.Й. Штефан – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 624 с.
24. Долгов И.М. Проблемы реализации права граждан на получение квалифицированной юридической помощи в административном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право, административный процесс» / И.М. Долгов. – М., 2013. – 22 с.
25. Жеребкін В.Є. Логіка : [підручник] / В.Є. Жеребкін. – Х. : Основа, 1995. – 256 с.
26. Вільчик Т.Б. Конституційне право на правову допомогу адвоката у країнах Європейського Союзу та в Україні : [монографія] / Т.Б. Вільчик ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2015. – 400 с.
27. Шрамко Ю.Т. Конституційне право на правову допомогу в Україні: актуальні питання законодавчого регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Ю.Т. Шрамко. – К., 2016. – 18 с.
28. Цивільне процесуальне право України : [підручник] / за ред. В.В. Комаров. – Х. : Основа, 1992. – 416 с.
29. Legal Aid in Europe: Nine Different Ways to Guarantee Access to Justice? / Ministerie van Veiligheid en Justitie // WODC. – 2014. – 120 p.

